
Relationele onbekwaamheid van thuislozen? De moderniseringstheorie

Frans Spierings

1. Inleiding

De bestudering van dak- en thuislozen in Nederland is het domein van medisch-psychologen, pedagogen, hulpverleners, beleidsvoerders en journalisten. Sociologische publikaties ontbreken tot dusverre nagenoeg. Daarom wordt in dit artikel een aanzet gegeven om 'thuisloosheid' sociologisch te duiden. Eén aspect van thuisloosheid, de sociale netwerken, zal hier worden besproken.

Het eerste deel van dit artikel bevat een overzicht van de literatuur over sociale netwerken van thuislozen. Hieruit blijkt dat thuislozen nogal eens zijn losgeraakt uit hun sociale netwerken. Zij krijgen geen steun van de directe omgeving en zichzelf zouden hiervan de oorzaak zijn. Bovendien komt naar voren dat thuislozen geen relaties kunnen onderhouden of aangaan: zij zijn 'relationeel onbekwaam'.

Bij sociologen roept dit twee reacties op. Ten eerste: is het niet zo dat thuislozen, door hun positie in de maatschappij, een geringere kans hebben om relaties te onderhouden, al was het maar omdat mensen in een thuislozen-internaat hun ouders, vrienden, kennissen niet op bezoek kunnen vragen? Ten tweede: is het niet zo dat kwetsbare mensen in onze samenleving in toenemende mate geïsoleerd raken door sociaal-culturele veranderingsprocessen? Het geïsoleerd raken zou dan een voorstadium zijn van sociale daling, uitmondend in thuisloosheid.

De moderniseringstheorie, als theorie van sociaal-culturele veranderingen, is mijns inziens onmisbaar voor de bestudering van 'moderne thuisloosheid'. In het tweede deel van het artikel zal de moderniseringstheorie uiteen worden gezet. Gekoppeld aan één van Durkheims inzichten, ontstaat dan het volgende beeld. Mensen kunnen inderdaad losraken uit sociale netwerken en de contacten hiermee kwijtraken, zoals de literatuur suggereert. Maar het is ook mogelijk dat mensen dusdanig vastzitten in sociale netwerken, dat zij noch de wil noch het vermogen hebben om deze contacten los te laten.

Het onvermogen om contacten los te laten gaat op voor veel thuislozen en staat in dit artikel centraal. De moderniseringstheorie biedt hiervoor de nodige

aanknopingspunten. Het lijkt alsof de moderne mens in toenemende mate moet leren om (oude) contacten los te laten, om professionele hulprelaties te accepteren en hierin de nodige zakelijkheid te betrachten. Doet men dit niet, dan loopt men het risico te marginaliseren.¹

2. Literatuur over sociale relaties van thuislozen

In de jaren zestig zijn over thuislozen drie dissertaties verschenen: Horst (1962), Mullink (1963) en Heydendael (1969). Volgens Horst worden thuislozen gekenmerkt door de omstandigheid dat ze 'met familieleden of andere personen geen relatie van enige betekenis onderhouden' (Horst 1962: 43). Mullink zegt: 'Buiten de inrichtingen leven de meeste thuislozen volstrekt geïsoleerd' (Mullink 1965: 259). Heydendael: 'Naast het zwerven als opvallend verschijnsel is ook het gemis aan relaties met anderen een opvallend kenmerk van thuisloosheid' (Heydendael 1974: 214).

Vanaf het begin van de jaren zestig tot op heden blijkt steeds opnieuw dat slechts 10% van de thuislozen gehuwd is en 30% gehuwd is geweest. De overige 60% is ongehuwd (Mullink 1967; Van Waveren 1990). Het hoge percentage alleenstaande thuislozen is minder opzienbarend dan het lijkt. Ook 60% van bij voorbeeld de mensen met een RWW-uitkering is alleenstaand. Kennelijk is 'alleenstaand' niet alleen een kenmerk van thuislozen, maar ook van RWW'ers.²

Onderzoek in het begin van de jaren *zeventig* toonde aan dat thuislozen nauwelijks contacten onderhouden met de eigen familie; contacten met vertegenwoordigers van instanties en contacten met 'de vrouw' (thuislozen zijn vooral mannen) spelen geen belangrijke rol. Uit observatie van thuislozen in opvangcentra is gebleken dat de onderlinge contacten minimaal zijn en dat van groepsvorming/-binding nauwelijks sprake is (Heydendael 1969: 44). Veel thuislozen krijgen nooit bezoek (Boersma e.a. 1980: 36).

Onderzoek in het begin van de jaren *negentig* toonde aan dat ongeveer de helft van de thuislozen geen contacten onderhoudt met familie en met vrienden; zij ontberen deze beide sociale netwerken om op terug te vallen. Slechts 15% van de thuislozen had contact met vrienden én familie. Over het algemeen is men erg afstandelijk en er heersen sterke gevoelens van wantrouwen jegens elkaar.³ Hieruit mogen we dus ook afleiden dat de andere helft wél contacten heeft.⁴

Vervolgens is onderzocht waarom thuislozen geen sociaal netwerk hebben. De verklaring hiervoor in de Nederlandse literatuur is dat thuisloosheid gekenmerkt wordt door relationele onbekwaamheid (Horst 1962: 4; Heydendael en Nuy 1983: 335). De keuze voor het begrip 'relationeel onbekwaam' betekent dat men in eerste instantie de oorzaak van het probleem bij de thuisloze zelf zoekt. Horst spreekt over de consequenties van *innerlijke zwakte* en Heydendael wijst op het

onvermogen van thuislozen om zich te binden. Men is van mening dat er geen sprake is van onwil⁵ in het aangaan of onderhouden van relaties, maar van een onvermogen. Het persoonlijk isolement ontstaat uit relationele onbekwaamheid. Heydendael heeft door middel van onderzoek getracht deze stelling te onderbouwen. In zijn onderzoek gebruikt hij de volgende indicatoren.

Een eerste indicator is *de opvoedingssituatie*. Een van de verklaringen voor thuisloosheid is het ontstaan van stoornissen in de affectieve ontwikkeling in de vroege jeugd (Horst 1962: 4). Hierdoor zou men later niet in staat zijn zich te binden. Inderdaad is 20% van de thuislozen opgegroeid in inrichtingen van kindbescherming en justitie (Mullink 1963: 40-67); Heydendael e.a. 1990: 60). Uit hetzelfde onderzoek blijkt nochtans dat ruim de helft van de thuislozen uit complete gezinnen afkomstig is. Bij 14% was een van beide ouders afwezig, bij 2% beide ouders, en 8% is opgegroeid bij familie of in een pleeggezin. Met andere woorden, de overgrote meerderheid is opgegroeid in een 'normale' opvoedingssituatie.

Een tweede indicator is *de huwelijkse staat en de reden van beëindiging van de relatie*. Horst heeft erop gewezen dat het ontdekken van echtelijke ontrouw voor veel mannen aanleiding was om alles en iedereen in de steek te laten. Bij oudere thuislozen heerst de overtuiging dat hun mislukkingen – en hun drankmisbruik – te wijten zijn aan hun vroegere echtgenote. De thuisloze denkt dat men hem te kort doet en is opeens verdwenen. Vervolgens is hij niet meer in staat een duurzame relatie aan te gaan. Verderop zal blijken dat dit een belangrijk gegeven is.

Een derde indicator is af te leiden uit een zogenaamde '*sociaal-psychologische afstandsschaal*'. Uit onderzoek naar sociaal-psychologische afstanden tussen mensen is gebleken dat wat betreft 'afkeer van lieflijke nabijheid' en 'vertrouwen in anderen', thuislozen *niet* verschillen van niet-thuislozen. Echter, wat betreft de sterkte en intensiteit van de relaties blijken thuislozen gemiddeld *minder afstand* te voelen tot derden dan niet-thuislozen. Thuislozen voelen zich aangetrokken tot onbekenden (Heydendael 1969). Thuislozen beoordelen andere mensen vooral op hun begrijpende danwel afwijzende houding. Zij maken zich afhankelijk. Heydendael concludeert aldus dat thuislozen een ongedifferentieerde houding aannemen ten opzichte van andere mensen. Hij is van mening dat thuislozen niet goed in staat zijn onderscheid te maken tussen oppervlakkige en vriendschappelijke contacten. Ook dit gegeven is, zoals wij zullen zien, te verklaren in termen van de moderniseringstheorie.

Een vierde indicator is afgeleid uit uitspraken van thuislozen over *zelfwaardering* (self esteem) en *waardering van anderen* (significant others). Om deze attitudes te meten hebben Heydendael e.a., op basis van interviews met thuislozen en een viertal controlegroepen, schalen ontwikkeld. Hieruit bleek dat thuislozen duidelijk verschillen wat betreft *eenzaamheidsgevoelens en negatieve gevoelens*

over het verleden. Thuislozen zijn eenzaam, zij hebben gevoelens van stress, ontevredenheid en angsten. Hieruit zou men mogen afleiden dat voor veel thuislozen het ontbreken van sociale relaties een probleem is.⁶

In onderzoek is sprake van psychologisering van de thuislozenproblematiek. De vraag of thuislozen geen relaties kunnen of willen onderhouden is geoperationaliseerd door middel van vier indicatoren. Een belangrijke aanvullende vraag zou zijn: *'hebben thuislozen in de loop van hun leven nooit sociale contacten kunnen onderhouden?'* Het zou niet ondenkbaar zijn dat hun houding en gedrag slechts één van de vele aanpassingsmechanismen (survival strategies, coping) is. Mogelijk beschermen thuislozen zichzelf tegen al te overmoedige stappen op de relatiemarkt. Dit wordt hieronder nader beschreven.

3. Sociale relaties en de moderniseringstheorie

De studie van Durkheim over zelfmoord geeft aanknopingspunten voor inzicht in sociale netwerken van thuislozen. Durkheim heeft getracht zelfmoord sociologisch te verklaren. Hoewel de beslissing tot zelfmoord meestal in eenzaamheid wordt genomen, spelen sociale omstandigheden een belangrijke rol. Durkheim formuleerde door middel van vergelijkende analyses een viertal typen, waarbij het contrast tussen twee typen voor ons bruikbaar is: namelijk 'egoïstische' en 'altruïstische' zelfmoord. Het onderscheid is belangrijk omdat het inzicht geeft in de mate van integratie van mensen en hun sociale ondersteuning. Sommige groepen worden gekenmerkt door te zwakke, andere door te sterke sociale bindingen.

Het eerste type zelfmoord, 'egoïstische zelfmoord', ontstaat als gevolg van een te geringe integratie in sociale kaders (familie, gezin, groep, samenleving). Het viel Durkheim op dat meer alleenstaanden dan gehuwden zelfmoord pleegden. De verklaring die hij hiervoor aandroeg, is het ontbreken (of te kort schieten) van groepssamenhang (Durkheim 1952: 209-216). Egoïstische zelfmoord is het type zelfmoord dat voorkomt bij mensen die onvoldoende geïntegreerd zijn, daar waar sprake is van overmatige atomisering.

Daartegenover staat de 'altruïstische zelfmoord', welke juist gevolg is van een te sterke groepsbinding. Zoals er sprake kan zijn van overmatige atomisering, bestaan er ook vormen van een te sterke sociale cohesie, van sociale verstikking. Durkheim zegt: 'excessive individuation leads to suicide, insufficient individuation has the same effects' (Durkheim 1952: 217). Altruïstische zelfmoord is het type zelfmoord dat voorkomt bij mensen die te sterk geïntegreerd zijn, waar sprake is van dusdanige groepscohesie, dat individuele personen zich daarvan niet kunnen losmaken.

Sommige sociale bindingen zijn zwak, andere sterk. Onderzoek toont aan dat te sterke sociale bindingen in hoge mate bij verborgen thuislozen worden aange-

troffen. Uit de literatuur blijkt dat bij voorbeeld woningvervuilers sterke overeenkomsten vertonen met thuislozen en om die reden worden ze verborgen thuislozen genoemd.⁷ Woningvervuilers lijken als het ware aan relaties uit het verleden te zijn 'vastgesmeed' – relaties die feitelijk zijn weggefallen, maar die als referentie blijven voortbestaan (Kennis 1989; Spierings 1990).

Een opvallend resultaat uit onderzoek naar woningvervuilers is het vrijwel absoluut ontbreken van sociale contacten. Woningvervuilers zijn vaak al jarenlang zonder werk en daardoor alle contacten uit die sfeer kwijtgeraakt. Ook vrije tijd brengt men niet meer in gezelschap door. Het feitelijke contact met familie, partner en kinderen is grotendeels verdwenen. En ten slotte, buurtcontact en institutionele contacten (met bij voorbeeld hulpverleningsinstellingen) zijn verstoord.

Woningvervuilers zijn sociaal geïsoleerd en vereenzaamd geraakt. Uit de interviews blijkt overigens dat dit *niet altijd* het geval was. De gesprekken lopen voortdurend uit op verwijzingen naar relaties uit het verleden. De respondenten spreken over relaties met vrienden, familie en partner, over hoe het vroeger was en over hoe het nu is. Regelmatig uiten ze een verwijt aan het adres van hun vroegere contacten. Deze mensen zitten nog altijd 'vastgeklonken' aan relaties uit het verleden. Dit vastzitten is een belangrijk gegeven. Men is verontwaardigd en voelt zich in de steek gelaten. Nooit heeft men afstand genomen van deze significante anderen.

Waarom zitten deze verborgen thuislozen zo vast aan deze relaties en laten zij deze niet los? De moderniseringstheorie geeft inzicht in zowel de persoonlijke als de maatschappelijke kant van de zaak. De moderne mens heeft geleerd in sociale netwerken veranderingen aan te brengen. Contacten krijgen een meer wisselend karakter. Moderne mensen hebben verschillende vriendenkringen en kunnen in de loop van een leven verschillende partners, werkkringen, vrienden en kennissen hebben. De sociale wereld wordt verbreed. Sommige mensen weten hiermee minder goed raad en de kans dat juist zij vereenzamen neemt toe. Natuurlijk raakt slechts een enkeling in een persoonlijk isolement. De meeste mensen passen zich – dikwijls niet zonder moeite – aan. Maar voor die mensen die vroegere contacten niet kunnen loslaten, die geen raad weten met professionele relaties, en die relaties niet evalueren op hun functie, voor diegenen wordt de moderne samenleving complex. Zij lopen een groter risico te marginaliseren.

Modernisering is een verzamelnaam voor 'een heel complex van onderling verbonden psychische, sociale, culturele, economische en politieke veranderingen dat geleid heeft tot de wereld waarin wij nu leven' (Zijderveld 1987: 169). Modernisering kan worden beschreven als een proces van structurele differentiatie (Durkheim) en culturele generalisatie (Weber). Dit proces is niet lineair, niet zonder tegenstromingen. Er is weliswaar sprake van voortdurende progressie in de richting van een 'moderne' samenleving, maar ook zijn er regressieve im-

pulsen in de richting van meer traditionele vormen van bestaan.

In dit moderniseringsproces worden twee deelprocessen onderscheiden. Ten eerste de *structurele differentiatie*. Door specialisatie en arbeidsverdeling is het geheel van taken, functies en rollen van de moderne industriële samenleving ingewikkelder geworden. Waar familie en buurt vroeger een veelvoud van taken en functies vervulden in het leven van de enkeling, zoals opvoeding, scholing, religie, ontspanning etc. zijn deze taken en functies overgenomen door moderne beroepsgroepen en professies, in het bijzonder in de verzorgingsstaat.

Ten tweede de *culturele generalisatie*. De moderne mens beschouwt cultuur en samenleving als maakbaar. Een gevolg daarvan is dat traditionele instituties aan gezag hebben verloren. Allerlei instituties moeten steeds opnieuw worden bevestigd en gerechtvaardigd. Traditionele relaties veranderen daarmee van aard en vorm, zoals het huwelijk, man-vrouw-relaties, gezinsrelaties, familierelaties, vriendenkringen, buurtkaders. Deze relatievormen zijn nog steeds belangrijk, maar mensen proberen in toenemende mate uit te vinden of de contacten voldoen aan de verwachtingen. Bij ontevredenheid blijken contacten inwisselbaar. Men vraagt zich in toenemende mate af of ze functioneel zijn, en genoeg opleveren. Er worden kritische vragen gesteld. Met andere woorden, de vanzelfsprekendheid van traditionele gedragspatronen is weggefallen.

Het moderniseringsproces gaat gepaard met professionalisering, individualisering en verzakelijking, maar bovendien met verbreiding van het consumentisme en vereenzaming. Deze deelprocessen zijn relevant voor de bestudering van thuisloosheid. Kort samengevat: door individualisering neemt de kans op vereenzaming toe. Door professionalisering worden in toenemende mate betekenisvolle relaties vervangen door professionele relaties, en door een consumentistisch ethos worden goederen en in toenemende mate ook relaties tot consumptieartikel. Dit vereist vervolgens weer een vorm van verzakelijking: 'sorry, het is niet persoonlijk, maar ik kan niet met jou leven' (strictly business). Mensen die zich aan juist deze processen niet aanpassen, worden gemakkelijk tot 'drop-outs'.

Ten eerste de *verbreiding van het consumentisme*, het ontstaan van een zogenaamd immoralistisch ethos. Met dit ethos wordt bedoeld (Adriaansens en Zijderveld 1981: 119) op het proces van voortdurend koopgedrag, waarbij de duurzaamheid van goederen, maar ook van relaties, theorieën, emoties en ideeën een geringe rol speelt en het weggooien van 'verbruikte' goederen versneld plaatsvindt. In dit proces neemt de vervangbaarheid van relaties toe. Wanneer relaties niet meer dat beloven wat ervan verwacht wordt – wanneer relaties dus niet meer functioneel en efficiënt zijn – dan kunnen ze worden afgebroken. In de literatuur wordt wel gesproken over verzakelijking van en calculisme in relaties: men stapt sneller dan vroeger naar een advocaat en vraagt een scheiding aan. Vriendenkringen worden wisselend.

Niet iedereen kan deze culturele *rat race* bijhouden. Denk bij voorbeeld aan

de reactie van thuislozen op echtscheiding en op het veranderen van vriendenkringen. Ze kunnen moeilijk afstand houden, zoals uit onderzoek is gebleken, en zijn allemans vriend. Hun houding ten opzichte van relaties is soms utilitair – de noodzaak om te overleven wordt wel ingezien – maar zelden consumentistisch. We kunnen dit opvatten als falend consumentisme, als gebrekkige modernisering.

Het tweede proces is *professionalisering*. Tussen sommige sociale categorieën en professionele beroepsgroepen bestaat een grote sociale afstand. Dit geldt in het bijzonder voor specifieke groepen zoals woningvervuilers (Spierings 1990), maar ook voor bij voorbeeld lage sociale klassen (Meillo en Goedhart 1980). Met andere woorden, artsen, psychiaters, psychologen, maatschappelijk werkers, advocaten, sociologen etc. kunnen niet voor iedereen een belangrijke rol spelen. Niet iedereen is gesteld op professionele relaties. Thuislozen bij voorbeeld komen voortdurend in botsing met hulpverleners en andere professionals. Zij verzetten zich tegen deze vorm van hulp.

Daarbij komt dat institutionele contacten in de samenleving juist zijn toegenomen. Dit is het paradoxale karakter van de verzorgingsstaat. Thuislozen zijn afhankelijk van functionarissen en hulpverleners voor wat betreft inkomen en opvang. Het thuisloze bestaan krijgt een steeds sterker institutioneel stempel, in vergelijking met de zwervers van vroeger. Naarmate men langer verblijft in de thuislozenzorg worden de contactmogelijkheden steeds sterker gereduceerd tot andere thuislozen en hulpverleners.

Het derde deelproces is *individualisering*. Individualisering is een proces van toenemende verzelfstandiging en afnemende afhankelijkheid van mensen van elkaar en traditionele kaders. Kerk, familie en buurt staan steeds minder centraal in het leven van de moderne burger. De toevallige buur helpt niet meer, de familie woont te ver weg en de relaties met overheidsfunctionarissen zijn functioneel en onpersoonlijk. In reactie daarop gaat het (lokale) overheidsbeleid in toenemende mate uit van het gegeven dat mensen zelfstandig kunnen leven en eigen verantwoordelijkheid kunnen dragen (Nota Amsterdam 1990: 11, 33). Maar niet iedereen kan of wil zelfstandig en onafhankelijk zijn en, indien nodig, oude contacten loslaten en nieuwe aangaan. In het proces van individualisering zijn tegenbewegingen⁸ zichtbaar, zoals blijkt uit het aangaan en onderhouden van contacten en sociale netwerken onder thuislozen ('gefaillieerd individualisme', Oude Engberink 1989: 13-14).

Met processen van individualisering is de kans op *vereenzaming* toegenomen (zowel subjectief als objectief). Mensen zijn eenzaam als ze voelen dat ze niet die mensen om zich heen hebben die ze nodig hebben. Zij voelen zich dan in de steek gelaten (Elias 1984). Het zijn juist de betekenisvolle relaties die iemand behoeven voor eenzaamheid. En andersom, eenzame mensen trekken zich terug in hun eigen wereld (Merton 1957: 140) en uit hun eenzame wereld ontwikkelen zij een specifieke wereldbeschouwing (Spierings 1990). Ook objectief gezien

staan de kwetsbaren er nu sneller alleen voor. Vroeger bleven mensen langer geïntegreerd in de samenleving en 'omvangrijke netwerken van burenelaties, die ten dele samenvielen met familierelaties' (Simonse 1982: 57).

Veel thuislozen, met name verborgen thuislozen, zitten vast aan relaties die zij niet loslaten en waaraan zij voortdurend refereren. In nieuwe contacten houden zij weinig afstand, en ze zijn allemans vriend. Daarin zijn zij niet zakelijk, soms wel utilitair, maar zelden consumentistisch. Dominante processen zoals individualisering en professionalisering selecteren een nieuwe groep marginalen die het in onze samenleving niet redden, namelijk die mensen die niet de wil of het vermogen hebben zich hieraan aan te passen. Veel thuislozen onder hen zijn afhankelijk en eenzaam.

Paradoxaal genoeg hebben vooral eenzame mensen geen behoefte aan professionele hulpverlening (Spierings 1990: 74-75; Stegerhoek 1987: 9). De kern hiervan ligt in het gevoel dat men geen hulpverlener nodig heeft, maar aan iemand die helpt, en blijft.

4. Conclusie

Niet alle thuislozen zijn vereenzaamd. Veel van hen hebben netwerken, met name binnen hun eigen wereld. De vereenzaamden zijn van een ander type. Op sommigen zal het etiket 'relationeel onbekwaam' van toepassing zijn. Bij anderen kunnen we beter spreken van voorbeelden van gebrekkige modernisering. Modernisering is één van de oorzaken van vereenzaming in de huidige samenleving. Het is een uitvloeisel van sociaal-culturele veranderingen.

Er zijn altijd thuislozen geweest en ze zijn er nog. Het klassieke type (Swiebertje) is schaars geworden en er zijn nieuwe groepen ontstaan, zoals thuisloze vrouwen, jongeren en vluchtelingen. Met behulp van de moderniseringstheorie kunnen we het ontstaan van juist deze categorieën thuislozen begrijpen.

Waar mogelijk moet het inzicht in processen van maatschappelijke terugval worden vergroot. Het alleenstaand zijn vormt daarin waarschijnlijk een belangrijke factor.

Thuislozen helpen elkaar, helpen elkaar in 'het alleenstaan', en het beleid mag dat niet in de weg gaan staan. Het blijkt dat maatschappelijke structuren en processen geen passend antwoord geven op thuisloosheid (Wright 1989: 116). In de dagopvang zijn portiers, koks, schoonmakers en afwassers nodig. Veel thuislozen zijn goed in staat dit soort taken op zich te nemen. Sommige thuislozen zijn vertrouwenspersoon in de groep. Wie begrijpt hen beter dan zichzelf? Het eventueel te ontwikkelen beleid dient minimaal zo ontworpen te worden, dat thuislozen in hun eigen wereld de kans krijgen om een stabiel evenwicht te vinden, liefst binnen onze eigen wereld. Of zoals Schuyt zegt (1990): 'De niet produktieve afwijkende medeburgers hoeven niet allemaal apart te worden gezet'.

Noten

1. Graag wil ik mijn collegae bedanken, met name C. Bons, A. Brand, C. Bronsveld en G. Oude Engberink, voor commentaar op eerdere versies van dit artikel.
2. De veronderstelling is dat de traditionele vormen van alleenstaand zijn een ander karakter hebben dan de moderne vormen ervan. Traditionele sociale kaders (nucleaire gezin, buurt) veranderen en er ontstaan nieuwe vormen van vermaatschappelijking. Het alleenstaan in de zin van burgerlijke staat (alleenleven) zegt nauwelijks meer iets over sociaal isolement.
3. Men kan 'wantrouwen' opvatten als verklaring voor het niet aangaan van relaties. Maar ook kan het worden geïnterpreteerd als calculering van relaties: thuislozen zijn selectief in de keuze van contacten, omdat zij met veel anderen moeten samenleven, mensen die men niet of nauwelijks kent (zoals het geval is in de thuislozenopvang of op straat). Dit wordt 'guarded trust' genoemd.
4. Dit wordt benadrukt in Amerikaanse literatuur (Bahr 1969: 483; Cohen en Sokolovsky 1989: 112-137).
5. De denkbeelden over de 'undeserving poor' en de 'unworthy homeless' in de Verenigde Staten benadrukken het politieke belang van deze vraag (Katz 1989; Wright 1989).
6. Uit onderzoek naar attitudes van thuislozen zijn (Heydendael/Nuy 1981), op basis van hun houding ten opzichte van het verleden, eenzaamheid en verveling vier clusters van thuislozen gevonden. Deze clusteranalyse is bruikbaar om te bepalen voor welke thuisloze mannen het gebrek aan relaties een probleem vormt (zie ook Nuy 1983; Heydendael/Nuy 1981).
7. De terminologie 'verborgen thuislozen' als karakterisering voor woningvervuilers is afkomstig van Watson (1986) en Jacobs (1988).
8. We spreken hier van tegenbeweging. Dit dient niet te worden opgevat als beweging in de zin van politieke groep. Bedoeld wordt beweging in de zin van maatschappelijke kracht.

Geraadpleegde literatuur

- Adriaansens, H.P.M., en A.C. Zijderveld (1981), *Vrijwillig initiatief en de verzorgingsstaat, cultuursociologische analyse van een beleidsprobleem*. Van Loghum Slaterus, Deventer.
- Bahr, H.M. (1969), Family Size and Stability as Antecedents of Homelessness and Excessive Drinking. *Journal of Marriage and the Family*, 477-483.
- Boersma, F., P. Heydendael, M. Nuy en A. Vissers (1980), *Eindrapport van het onderzoek Kenmerken van maatschappelijk gehandicapten*. Instituut voor Sociale Geneeskunde, Nijmegen.
- Brewer, J., en A. Hunter (1989), *Multimethod Research – a Synthesis of Styles*. SAGE, New York.
- Cohen, C.I., en J. Sokolovsky (1989), *Old Men of the Bowery – Strategies for Survival among the Homeless*. The Guilford Press, New York.
- Depreeuw, W. (1986), *Landloperij, bedelarij en thuisloosheid*. Gouda Quint BV, Arnhem.
- Durkheim, E. (1952), *Suicide – A Study in Sociology*. Routledge & Kegan Paul, Londen.
- Elias, N. (1984), *De eenzaamheid van stervenden in onze tijd*. Meulenhoff Nederland, Amsterdam.
- Engbersen, G.B.M. (1990), *Publieke bijstandsgeheimen – Het ontstaan van een onder-*

- klasse in Nederland. Stenfort Kroese, Leiden.
- Heydendael, P.H.J.M. (1969), *Een psychologische studie over thuislozen*. Dekker & Van de Vegt, Nijmegen/Utrecht.
- Heydendael, P.H.J.M. (1974), *Onderzoek naar het gedrag en de leefwijze van thuisloze mensen*. Gedrag.
- Heydendael, P.H.J.M., M. Nuy en H.G. Brouwers (1990), *PLOTT, fase 1-3*. Instituut voor Sociale Geneeskunde, Nijmegen.
- Horst, R. (1962), *Thuislozen – Beschouwingen naar aanleiding van 100 gevallen van individuele onmaatschappelijkheid*. Van Gorcum & Comp. NV, Assen.
- Jacobs, F. (1988), 'Zelfredzaamheid en solidariteit. Woningvervuiling, een verborgen vorm van thuisloosheid'. In: M.H.R. Nuy (red.), *Decor van sociale armoede*. SDU-Uitgeverij, 's-Gravenhage.
- Kennis, V., F.C.C.P. Spierings en Th.M.H. van der Velden (1989), *Verwaarlozing – Een kwalitatief onderzoek naar de afhandeling*. VNG-Uitgeverij, Den Haag.
- Kroft, H., e.a. (1989), *Een tijd zonder werk*. Stenfort Kroese, Leiden.
- Katz, M.B. (1989), *The Undeserving Poor*. Pantheon Books, New York.
- Laeyendecker, L. (1964), Thuisloosheid, een vorm van afwijkend gedrag. *Mens en Maatschappij* 39.
- Meillo, J., en A. Goedhart (1980), Sociodrama, een sociale therapie. *MGV*, 1/80 15.
- Menxel, G. van, en K. Coenegrachts (1984), Thuislozen, een duiding van hun levensgeschiedenis, problemen en kenmerken. *Kultuurleven* 51, 696-711.
- Merton, R.K. (1957), *Social Theory and Social Structure*. The Free Press, Glencoe, Illinois.
- Mullink, J.A.M. (1963), *Thuisloze mannen*. Dekker & Van de Vegt, Nijmegen/Utrecht.
- Nota 'Dak- en thuislozen'. Amsterdam 1990.
- Nuy, M. (1983), De maatschappelijk gehandicapte, poging tot een portret. *Tijdschrift Psychiatrie* 25.
- Nuy, M., en P. Heydendael (1983), Categorieel institutionaliseren, van maatschappelijk gehandicapten: een achterhaalde visie. *Metamedica*.
- Oude Engberink, G. (1989), *Het nieuwe Rotterdam: economische revitalisering en sociale vernieuwing*. GSD-Rotterdam.
- Schuyt, C.J.M. (1990), Modelburgers. In: *De Volkskrant* 8/12/90.
- Simonse, J. (1982), *De rafelrand blijft: sociologie van kansarme buurten*. Samsom, Alphen aan den Rijn.
- Spierings, F.C.P.P. (1990), *Vuil in een schone cultuur*. GSD-Rotterdam.
- Stegerhoek, N. (1987), De meeste thuislozen zoeken een dak, geen therapie. *Tijdschrift voor de Sociale Sektor*, 7-11.
- Vall, M. van der (1990), De structuur van ongestructureerde problemen: een rationele methode tot effectivering van beleid. In: H.J. van der Braak, *Rationaliteit en beleid – Hoofdstukken uit de Rotterdamse sociologie*. ABC, De Lier.
- Watson, S., e.a. (1986), *Housing and Homelessness – A feminist Perspective*. Routledge & Kegan Paul, Londen.
- Waveren, B. van (1990), *Onderdak, zonder thuis. Dak- en thuislozen in Rotterdam*. GSD-Rotterdam.
- Wright, J.D. (1989), *Address Unknown – The Homeless in America*. Walter de Gruyter, New York.
- Zijderfeld, A.C. (1987), *De samenleving als schouwspel*. VUGA, 's-Gravenhage.